

sić tematizira mjesto, službu i lik zaređenih službenika u Crkvi.

Treći dio (str. 513–583) pod naslovom *Zaređeni službenici u Crkvi* obuhvaća sljedeće spise: Teološka situacija i razina teološke izgradnje svećenika kod nas; Ministerijalno svećeništvo: geneza krize i znakovi obnove; Značaj i dimenzije današnje svećeničke krize u Crkvi; Odgoj za poslušnost; Kako odgojiti sjemeništare i bogoslove za život u svijetu; Odgoj svećeničkih kandidata za pastoralno djelovanje; Kvaliteta redovničkog života i naviještanja danas.

Govoreći o budućnosti svećenstva Bajsić ističe da se ona ne može osigurati bez brige za cijelu Crkvu, a to znači da je bezuvjetno potrebno da se više misli na budućnost. A budućnost je danas većinom vrlo različita od prošlosti. Stoga tek shvaćanjem dijalektike događanja moći će se postaviti neki racionalni program s nadom u uspjeh. Budućnost Crkve je u suradnji s aktivnim laicima. Nemoguće je preoblikovati svećenika bez zajednice i zajednicu bez svećenika. Stoga Bajsić poziva na preispitivanje što to konkretno znači služba i služenje, te bolje shvaćanje principa *caritasa* i njegovu ulogu u jedinstvu Crkve koje je sve teže držati na osnovi nekog sistema pojmova.

Četvrti dio (str. 685–656) donosi neke povijesne i suvremene dijagnoze, a obuhvaća sljedeće Bajsićeve spise: Fragmenti o križarskim vojnama kronologija; Crkva u XIX. i XX. stoljeću pred problemom sekularizacije i pitanje laikata u Crkvi; Crkva u Hrvatskoj u doba komunizma; Katolička teologija u Hrvatskoj; Hrvatski katolici pred Europom.

S ovim četvrtim dijelom trećega sveška Bajsićevih spisa lijepo se daje povezati drugi dio drugoga sveska koji donosi pokušaje filozofsko-teološke kritike suvremeno-

sti. Time je zaokruženo široko polje fenomenâ i problemâ koji su još uvijek aktualni, a aktualne su i Bajsićeve misli, reakcije, analize i procjene kao i naputci koje on daje napose za tragatelje za pravim vrijednostima ljudskoga.

Nela Veronika Gašpar

MATO ZOVKIĆ, *Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1998., 304 str.

Knjiga »Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini« dr. Mate Zovkića izašla je 1998. godine u nakladi Vrhbosanske katoličke teologije. Autor je profesor biblijske teologije na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji u Sarajevu te sudjeluje na mnogim međureligijskim susretima. Objavio je više članaka o problematici međureligijskog dijaloga kojom se intenzivnije bavi od 1991. godine. I ova je knjiga sinteza njegove misli. Radi se uglavnom o već objavljenim člancima ili skupljenim predavanjima na raznim skupovima i tribinama. Sam autor u Predgovoru knjige ističe da je riječ o primjeni ekleziologije Drugog vatikanskog sabora o kojoj je on, pod vodstvom dr. Tomislava Janka Šagi-Bunića, pisao disertaciju na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. U tom razdoblju nastala su dva članka koji su prvo i drugo poglavlje ove knjige. Ostali objavljeni radovi nastajali su od 1993. do 1998. god.

Tko god po prvi put čita knjigu, pogotovo njezin prvi dio koji bi trebao biti i najvažniji, suočiti će se s mnoštvom pitanja tako da može doći u nedoumicu kako se Crkva i njezina teologija međureligijskog dijaloga zapravo nalaze još u svojim

začecima, barem u našem društvu. Da je tome tako potvrđuje i autor ističući da je koncilski teolog Yves Congar priredio teološku studiju o djelovanju Duha Svetoga u Crkvi prema Saboru, ali da još nema dobrih sinteza novijeg katoličkog učenja o djelovanju Duha u nekršćanskim religijama i kulturama (str. 67–68). Istina je, nema ih kod nas, ali nadati je se da će i naša teološka literatura na hrvatskome jeziku biti obogaćene ponekim prijevodom djela koja se bave katoličkom teologijom religija.

Knjiga dr. Zovkića se sastoji iz dva dijela i dva dodatka. Prvi je posvećen Drugom vatikanskom saboru (str. 15–124) a obuhvaća sedam članaka od kojih svaki predstavlja po jedno poglavlje: 1. Koncilski nauk o slobodi religije; 2. Duh Božji u graditeljima humanijeg svijeta; 3. Poštivati vjerničku savjest jedni drugih; 4. Međureligijski dokument o svjetskoj etici predložen u Chicagu 1993. godine; 5. Djelovanje Duha Božjega u nekršćanskim religijama i kulturama; 6. Dokument »Kršćanstvo i religije« Međunarodne teološke komisije 1997. godine; 7. Međureligijski susreti Ivana Pavla II. od Asiza 1986. do Sarajeva 1997. godine.

Kulturno-društveni pluralizam svijeta u kojem Crkva izvršava svoje religiozno i humano poslanje potaknuo je Crkvu na Drugom vatikanskom saboru na novo promišljanje svoje nauke o poimanju religijske slobode. Koncilski nauk polazi od dostojanstva ljudske osobe koje priznaje i zahtijeva međunarodno pravo, osobito Deklaracija o ljudskim pravima koju od 1948. god. prihvaćaju sve zemlje članice Ujedinjenih nacija. Dr. Mato Zovkić u prvom poglavlju svoje knjige *Koncilski nauk o slobodi religije* ističe da Koncil ne traži samo za Crkvu zakonito pravo na osobnu i zajedničku vjersku slobodu, nego želi doprinijeti odgo-

ju za novo poimanje ljudskog dostojanstva i poštivanja čovjekova uvjerenja te stvoriti širi prostor slobode u samoj Crkvi. Osobno smatra da je najveća doktrinalna novost Drugog vatikanskog sabora »nauk o slobodi religije, koji je u korijenima sadržan u primjeru Isusa i apostola, ali je Crkva tijekom svoje burne povijesti ponekad i ponegdje podlijegala mentalitetu vremena u kojem se pravo na vjersku slobodu nije vrednovalo sa stanovišta nepovredivog dostojanstva čovjeka nego sa stanovišta istine u pojedinoj državnoj ili religijskoj sredini« (str. 27).

Drugo poglavlje knjige *Duh Božji u graditeljima humanijeg svijeta* stavlja u središte *Konstituciju o Crkvi u suvremenom svijetu*. Analizirajući pojedine njezine tekstove koji vide Božje djelovanje u svim pothvatima za cjelovitu promociju čovjeka, bez obzira tko te pothvate pokreće i podržava » [...] iskustvo prošlih stoljeća, napredak znanosti, bogatstva skrivena u različitim oblicima ljudske kulture – što sve omogućuje da bolje upoznamo narav samog čovjeka i što otvara nove putove k istini – korisni su također i Crkvik« (GS 44,2). Dr. Zovkić ističe da Konstitucija govori o promicanju općeg dobra svih ljudi a ono je predstavljeno kao »skup onih uvjeta društvenog života koji grupama i pojedincima omogućuju da potpunije i lakše dođu do vlastitog savršenstva«, da otkrivaju, razvijaju i ostvaruju svoju punu ljudskost. U poimanju općeg dobra Koncil je imao na umu sebični individualizam u kojem pojedinac sve podlaže vlastitom interesu kao i marksistički kolektivizam u kojem prava pojedinca podliježu uvijek i u svemu potrebama društva. Koncil nas poziva da od pasivne tolerancije prijedemo na zajedničko traženje cjelovite istine. Cilj dijaloga je obogaćivati jedni druge svjesni da

Duh Božji djeluje u svima koji rade na punoj promociji čovjeka i izgradnji humanijeg svijeta.

U trećem poglavlju knjige *Poštivati vjerničku savjest jedni drugih* dr. Zovkić ističe da je ključnu prekretnicu o stavu katoličkih kršćana prema vjernicima nekršćanskih religija predstavljao Drugi vatikanski sabor sa svoja tri dokumenta: Deklaracija o vjerskoj slobodi, Deklaracija o stavu Crkve prema nekršćanskim religijama i Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu. Svim ovim dokumentima zajedničko je pozitivno vrednovanje i prihvaćanje religijskog, kulturnog, političkog i nacionalnog pluralizma te poziv na međuvjerski dijalog u kojem se u humanoj suradnji poštuje savjest jedni drugih. Velike religije koje nastoje pridonijeti miru i pravdi u svijetu računaju sa savješću svojih vjernika. Stoga dr. Zovkić u ovome poglavlju prikazuje poimanje savjesti u tri velike monoteističke religije, posebno imajući na umu da su se tradicije židovstva, kršćana i islama stoljećima susretale, isprepletale te ponekad i sukobljavale na našim prostorima.

Četvrto poglavlje knjige prikazuje *Međureligijski dokument o svjetskoj etici predložen u Chicagu 1993. godine*. Budući da doprinosenje sljedbenika različitih konfesija i religija općem dobru vlastitog naroda i svih naroda svijeta znatno ovisi od oslanjanja na zajednička čudoredna načela, dr. Zovkić donosi cjelovit tekst ovog dokumenta s kratkim napomenama o nastanku i dosadašnjem odjeku. »Ovo je dokument koji predstavlja većinski trend među sljedbenicima velikih religija. To nije pravno obvezujući dokument za pojedine vjerske zajednice, ali jest izraz zajedničkog zalaganja i prihvaćanja onih koji su ga spremali i potpisali« (str. 66). Na samom parlamentu bili su prisutni i članovi Papinskog vijeća

za odnose s nekršćanskim religijama, ali nisu potpisali u ime Vijeća, kako se ne bi zaključilo da je to službeni vatikanski dokument.

U petom poglavlju *Djelovanje Duha Božjega u nekršćanskim religijama i kulturama* dr. Zovkić prikazuje poslijesaborske dokumente crkvenog učiteljstva sa stajališta prepoznavanja, prihvaćanja i podupiranja djelovanja Duha Božjega kod nekršćana kao pojedinaca i kao pripadnika vjerskih i kulturnih zajednica.

Među poslijesaborskim dokumentima o smislu međureligijskog dijaloga posebno mjesto zauzima dokument međunarodne teološke komisije *Kršćanstvo i religije*. Dr. Zovkić ga prikazuje u šestom poglavlju svoje knjige ističući da mu je cilj promicati zajedničko djelovanje u prilog miru i pravdi u svijetu. Za kršćansku teologiju religija bitno je odgovoriti na pitanje o spasenjskoj vrijednosti nekršćanskih religija, zatim o vjerskoj istini, o Bogu, o ulozi Krista kao jedincatog posrednika spasenja te o suodnosu međureligijskog dijaloga i naviještanja vlastite vjere. Takva teologija još nije zaokružena i ovaj je dokument »olakšava artikulirati«.

O *međureligijskim susretima Ivana Pavla II. od Asiza 1986. do Sarajeva 1997. godine* govori nam autor u sedmom poglavlju knjige.

Drugi dio knjige (str. 125–227) prikazuje međureligijski dijalog u Bosni i Hercegovini a obuhvaća sljedeća poglavlja: Susreti vjerskih poglavara BiH od 1991. do 1995. godine; Papin susret s predstavnicima muslimana i Židova u Sarajevu; Uključivanje Hrvata u međureligijske mirovne pokrete; Teškoće i šanse za pomiriteljsko djelovanje; Kako »svojima« govoriti o »drugima« u Bosni i Hercegovini da se mogu prepoznati; Oprašta-

nje je osnovni uvjet pomirenja s Bogom i ljudima; Katolički pristup punoj slobodi religije u BiH.

U prvom poglavlju autor prikazuje susrete vjerskih poglavara BiH od 1991. do 1995. godine. Iz tog pregleda može se vidjeti da su se vjerski poglavari BiH tijekom rata sastajali, ali i polemizirali. Plod ovih susreta je inicijativa za osnutak Međureligijskog vijeća BiH.

U drugom poglavlju dr. Zovkić prikazuje Papin susret s predstavnicima muslimana i židova u Sarajevu. Papin kratki susret s vjerskim poglavarima ovih dviju velikih monoteističkih religija, autor tumači u svjetlu Papinih zalaganja za međureligijski dijalog u duhu Drugog vatikanskog sabora. U oba su govora istaknute bitne crte svih Papinih nastupa u Sarajevu: potreba oprastanja i pomirenja te zajedničkog izgrađivanja društva temeljenog na pravdi, solidarnosti i međusobnom poštovanju.

Treće poglavlje prikazuje uključivanje Hrvata u međureligijske mirovne pokrete. Pod međureligijskim mirovnim pokretima dr. Zovkić misli »na pojedince i skupine koji žive u konfliktnim regijama svijeta, pripadaju različitim religijama ili konfesijama i u svojoj vjeri, na organiziran način, traže putove pomirenja ili čuvanja krhkog mira. Imam na umu mirovne pokrete koje podupiru vjerski poglavari, bez natruha sinkretizma ili irenizma, tj. ne vide lijek u zanemarivanju ljudskih, nacionalnih pa i vjerskih razlika nego u vjerničkom djelovanju na temelju mirovnih elementa u vlastitoj religijskoj tradiciji« (str. 185).

Četvrto poglavlje prikazuje teškoće i šanse za pomirateljsko djelovanje svećenika i imama u poslijedajtonskoj BiH. Nakon prikaza teškoća koje izviru iz različitog vrednovanja prošlosti i budućnosti, dr. Zovkić govori o šansama onih koji vjeruju da ih religija osposobljava za trajno pomi-

renje, a ono je dug proces koji se ne može nametnuti državnom silom ni čisto političkim sredstvima.

Kako »svojima« govoriti o »drugima« u BiH da se mogu prepoznati?, naslov je sedmog poglavlja u drugom dijelu ove knjige. Riječ je o priopćenju koje je dr. Zovkić održao na međureligijskom kolokviju u Budimpešti 12–14. listopada 1997. godine. Autor ističe da mu nije cilj smišljati recepte što bi drugi trebali činiti nego snagom svoga vjerničkog i ljudskog poslanja odstranjivati predrasude protiv drugih i izbjegavati iskarikirano prikazivanje drugačijih.

Dr. Zovkić ističe da u Sarajevu još nema međureligijskog dijaloga teologa na razini institucija, ali da postoji »dijalog života, dijalog vjerničkog svjedočenja«. O tome svjedoči i postojanje međureligijskog udruženja »Abraham« u Sarajevu. Na tribini za članove i simpatizere tog udruženja dr. Zovkić je 24. lipnja 1998. godine održao izlaganje *Katoličko iskustvo međureligijskog dijaloga u Sarajevu*. U ovoj knjizi ono sačinjava šesto poglavlje njezinog drugog dijela.

O sudjelovanju dr. Zovkića ne međureligijskim susretima svjedoči i sedmo poglavlje *Oprastanje je osnovni uvjet pomirenja s Bogom i ljudima*. Riječ je o priopćenju koje je autor održao na seminaru *Tražiti oprost i sam oprostiti* u Zagrebu 28. veljače 1997.

U osmom poglavlju dr. Zovkić objavljuje svoje kratko priopćenje na seminaru o pravu na slobodu religije u BiH održanom 4. i 5. rujna 1998. u Sarajevu. U svom priopćenju *Katolički pristup punoj slobodi religije u BiH* dr. Zovkić, nakon pojašnjenja razlike između slobode ispovijedanja vjere i statusa državne religije, ističe da »govor o slobodi religioznog življenja i društvenog djelovanja u skladu s osobnom i zajedničkom vjerom

ima smisla ako nijedna od tradicionalnih religijskih zajednica ne bude od vlasti dvaju entiteta tretirana kao državna religija a sljedbenici drugih tim samim svedeni na građane drugog reda« (str. 223).

Nakon prvog i drugog dijela knjige slijede dva dodatka. U prvom dodatku (str. 229–258) dr. Zovkić je uvrstio svoja četiri rada na engleskom jeziku, jedan na francuskom i jedan na njemačkom. Predavanja su prvotno održana na međureligijskim skupovima o međuetničkim i međureligijskim odnosima u Bosni i Hercegovina s katoličkog stajališta.

Članak *War Wounds in Croatian Catholic Population of Bosnia-Herzegovina* dio je projekta o ratu i religijama u Bosni i Hercegovini, u kojem su sudjelovali teolozi i sociolozi s područja bivše Jugoslavije te neki teolozi i politolozi iz SAD-a. Članak je objavljen u knjizi P. Mojzes (ur.), *Religion and the War in Bosnia*, Scholars Press Atlanta, Georgia, 1998., str. 207–217.

U drugom članku *L'importance de la collaboration interreligieuse en vue d'une paix juste et durable en Bosnie-Herzégovine* riječ je o priopćenju koje je dr. Zovkić održao na međureligijskom kolokviju »Mir na Mediteranu« u Marseilleu od 1. do 6. prosinca 1996. Članak je prvotno objavljen u časopisu *Chemins de Dialogue*, Institut des Sciences et Théologie des Religions, 9 (1997) 107–111.

19. lipnja 1996. god. u Raveni je održan simpozij »Le Ragioni di Pace«. Tom prigodom dr. Zovkić je imao kratko priopćenje *A Just Peace for a Possible Bosnia* koje je prvi puta objavljeno u ovoj knjizi.

Iste godine, 12. listopada u Budimpešti je održana Europe Assembly. Predavanje dr. Zovkića *Catholic Commitment to Economic Justice* objavljeno u knjizi WCRP/Europe: *Religions for a Just Economic Order. Documents of the European WCRP Assembly, Dobogok/Budapest, Hungary*

10–13 October 1996, WCRP/Europe, Genera, 1997., 66–69.

U sljedećem prilogu *Trust Building in Bosnia of its three ethnic communities* radi se o kratkom izlaganju dr. Zovkića na konferenciji švicarske Fundacije Moral Rearmament *Agenda for Reconciliation: Healing the Past, Forging the Future*, koja je održana od 9. do 16. kolovoza 1998. u Cauxu kraj Ženeve.

U Salzburgu od 13. do 15. ožujka 1998. god. održan je susret generalnih vikara o pravnom položaju Crkve u bivšim komunističkim zemljama dunavskog područja. Na tom susretu dr. Zovkić je održao priopćenje koje je objavljeno u ovoj knjizi pod naslovom *Die rechtliche Lage der Religionsgemeinschaften in den beiden Entität von Bosnien und Herzegowina*.

Od 1967. god. dr. Mato Zovkić objavljuje recenzije pročitanih knjiga s područja ekleziologije i egzegzeze kako bi pridonio ovoj oskudnoj grani hrvatske teologije. Od 1994. god. objavio je pet recenzija s područja međureligijskog dijaloga. Riječ je o sljedećim knjigama: David Johnston-Cynthia Sampson, *Religion, The Missing Dimension of Statecraft*, New York, 1994.; H. Küng – H. von Stietencron – H. Bechert, *Kršćanstvo i svjetske religije. Uvod u dijalog s islamom*, Zagreb, 1994.; Adel Th. Khoury, *Das Ethos der Weltreligionen*, Freiburg, 1993.; G. Gebhardt, *Zum Frieden bewegen. Friedensentwicklung in religiösen Friedensbegegnungen*, Hamburg, 1994. i M. Glazier – M. Helwig (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Split, 1998. Svih pet recenzija ponovno su objavljene u ovoj knjizi u drugom dijelu (str. 259) a dodana im je još recenzija knjige Th. Tschuy, *Ethnic Conflicts and Religion. Challenge to the Churches*, Geneva, 1997.

Nela Veronika Gašpar